

RÜSTEM HAN DESTANI VE DESTANDAKİ OLAĞANÜSTÜ MOTİFLER

Hüseyin BAYDEMİR*

ÖZET

Rüstem destan dairesi, şimdiye kadar tespit edilmiş beş varyanttan oluşmaktadır. Bu dairenin en önemli destanı "Rüstem Han" olup, diğerleri onun etrafında teşekkül etmişlerdir.

Rüstem Han destanının dört benzer varyantı tespit edilebilmiştir. Fazıl Yoldaşoğlu varyantı her yönüyle diğerlerinden daha üstündür.

Destanda, Aktaş yurdunun padişahı Sultan Han'ın oğlu Rüstem'in başından geçen olaylar anlatılmaktadır. Rüstem'in kahramanlıkları ön planda olmasına rağmen, bu tam bir epik destan değildir. Olaylar halk hikâyesi üslûbuyla ele alınmıştır.

Özbekistan'da Alpamış ve Köroğlu destan dairesinin bazı kollarından sonra en çok bilinen destanlardan birisi de Rüstem Han'dır. Bu destanın "Murat Han", "Sultan Han", "Rüstem'in Yaralanması" ve "Aftabperi" diye bilinen dört farklı varyantı daha vardır.¹ Varyantların sayısı bazı alimlere göre ondan da fazladır.² Murat Han destanında Rüstem'in dedesinin, Sultan Han destanında Rüstem'in babasının kahramanlıkları anlatılır. Aftab Peri ise Rüstem'in hanımı olan Aftabay'dır. Bunların hepsi "Rüstem Han Destan Dairesi"³ ni oluşturmakta ve bu adla bilinmektedirler. Bu dairenin en önemli destanı Rüstem Han'dır. Diğerleri onun etrafında teşekkül etmişlerdir. Bunlardan "Aftabperi" ile "Rüstem'in Yaralanması" destanları yazıya geçirilmemişlerdir.⁴ "Sultan Han" destanı yazıya aktarılmış fakat baskısı yapılmadan el yazması kaybolmuştur.

* Atataürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

¹ N.V. Kidayş Pokrovskaya, Uzbeskiy Geroiko Romaniçeskiy, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1972, s.8

² Hzl.: Tahir Kahhar, Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi (Nesir-Nazım), Özbek Edebiyatı I, Özbek Halk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, C. 14., s. 177.

³ Johannes Benzing, "Özbek ve Yeni Uygur Edebiyatı" Türk Dünyası Edebiyatı I, (Neş. Haz. Halil Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s.87.

⁴ T. Gazibayev, Fazıl Yoldaş Oğlu, Özbekistan SSR Fen Neşr., Taşkent 1968, s. 36.

Rüstem Han destanının dört benzer varyantı tespit edilebilmiştir. Bunlardan ilki Mollabay Haşimov anlatımıyla 1935 yılında Büyük Kerimov tarafından yazıya aktarılmıştır. İkincisini ise ünlü halk bilimcisi Hadi Zarifov 1937 yılında Fazıl Yoldaşoğlu'ndan dinlemiş ve yazıya geçirmiştir. Bu varyantın el yazması, Özbekistan Bilimler Akademisi, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Halk Bilimi Bölümü'nün el yazmaları arşivinde 112 numarada kayıtlıdır. Zarifov, 1939 yılında yayınladığı *Özbek Folkloru* adlı kitabına Yoldaşoğlu varyantından ayrı ayrı bölümler almıştır. Bu varyant ilk defa 1942 yılında olmak üzere 1950, 1955 ve 1965 yıllarında muhtelif biçimlerde tüm metin olarak yayınlanmıştır. Aynı varyantı N. V. Kidayş Pokrovskaya incelemiş ve metnin Rusçasını da ilave ederek oldukça uzun bir giriş bölümü ile birlikte 1972 yılında Moskova'da yeniden yayınlamıştır. Diğer bir varyantı Beykul Şerbatayev 1940 yılında Melaş Ermatov'dan dinleyerek yazıya aktarmıştır. Dördüncü varyant Dil ve Edebiyat Enstitüsü elemanları tarafından 1962 yılında Alim Hakkuloğlu'nun dilinden banda alınmış, daha sonra Töre Mirzayev tarafından yazıya aktarılmıştır. Bu son üç varyant da yukarıda adı geçen arşivde mevcuttur.⁵

Fazıl Yoldaşoğlu varyantı anlatım ve şekil yönünden diğerlerinden daha iyidir. Bu nedenle destan, ilmi bir şekilde yayınlanırken bu varyant temel kaynak olarak ele alınmıştır. Konusu kısaca şöyle:

Eski çağlarda Aktaş vilayetinde Sultan Han denilen birisi yaşamaktadır. Sultan Han'ın üç hanımı vardır ve üçünden de çocuğu olmaz. İyice yaşlanan Sultan Han, çocuğu olmadığı için çok üzülmemektedir. Bir gün namazdan sonra dervişlere çocuğu olması için dua ettirir. Bir süre sonra ortanca hanımı Hürayim hamile olur. Sultan Han bir rüya görür. Buna göre padişah Kurudim ülkesine gidip orada on dört yıl kalarak geri dönerse çocuk yaşayacaktır. Aksi halde çocuk ölecektir. Sabah uyanınca rüyasını Hürayim'e anlatır. Başkadıların tavsiyelerine uyararak tahtını Hürayim'e bırakır. Doğacak çocuğa –şayet erkek olursa- Rüstem adını verilmesini ister ve yola çıkarak Kurudim'a varır.

Hürayim ve yardımcısı Himçe Ayim, ülkeyi adaletle yönetmeye başlarlar. Bir süre sonra doğan çocuğa Rüstem adı verilir ve biraz büyüdükten sonra eğitilmesi için bir hocaya teslim edilir.

Sultan Han'ın diğer iki hanımı Hürayim'i çok kıskanmaktadırlar. Onun öldürülmesi için şehirdeki cadıların başkanı Mamagül'den yardım isterler. Mamagül, iftiralarla dolu bir mektup yazdırarak Sultan Han'a götürür. Han'ın huzuruna çıkar ve mektubu takdim eder. Han, mektubu okuduktan sonra cellatlara, Hürayim'i Çartut denilen yere götürüp Mansur'un darağacından asmaları yönünde emir verir. Cellatlar Aktaş'a gelip Hürayim'i alarak Çartut'a götürürler. Olup

⁵ Hüseyin Baydemir, Rüstem Han Destanı (İnceleme-Metin), Erzurum 1998, s. X-XI. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.) Bu tez, sadece Yoldaşoğlu varyantı esas alınarak hazırlanmıştır.

bitenleri öğrenen Rüstem, kendisi için özel yetiştirilmiş olan at ile tazıları da alarak annesini kurtarmak için yola çıkar. Bir süre yol aldıktan sonra, ordusuyla Kurudım ve Harezm'den dönen babası Sultan Han'a rastlar. Birbirlerini tanımayan baba ve oğul bir süre ayak üstü konuşurlar. Yoluna devam eden Rüstem Çartut denilen yere ulaşır ve annesini son anda ölümden kurtarır. Orada bulunan üç yüz altmış cellatla savaşarak tamamına yakını öldürür. Sağ kalanları Sultan Han'a gönderir.

Aktaş'a geri dönmemeye karar veren Hürayım ve Rüstem, devlerin Aftabay için yaptırdıkları bir kaleye sığınır. Terkedilmiş olan bu kalede yaşamaya başlarlar.

Rüstem, bir süre sonra alışveriş yapmak amacıyla bir şehre gitmek için yola çıkar. Yolda, elleri ve ayakları bağlı halde ejderhaya yem olmak için bekleyen Aftabay'a rastlar. Aftabay, Bucül şehrinin padişahı Hisrav Şah'ın kızıdır. Aftabay'dan ejderhanın yerini öğrenir ve gider onu öldürür. Yoluna devam ederek Bucül şehrine ulaşır.

Bu arada Aftabay'ın annesi rüyasında kızının ejderhadan kurtarıldığını görür. Hisrav Şah, kızından haber getirmesi için dilencilerin başkanı Tağay'ı görevlendirir. Tağay, ejderhanın öldürüldüğü ve Aftabay'ın hayatta olduğu haberini getirir. Gidip Aftabay'ı Bucül şehrine getirirler.

Aftabay, Rüstem ile evlenir. Rüstem padişah olur. Birkaç gün padişahlık yaptıktan sonra annesini getirmek için devlerin kalesine gider. Burada, Hürayım'ı kalenin altında bir odaya hapseden ve onun kılığına giren Mamagül'le karşılaşır. Mamagül, hile ile Rüstem'in ellerini bağlar. Zindandan çıkardığı Kızıl Dev'den Rüstem'i öldürmesini ister. Mamagül, toprak serperek Rüstem'in gözlerini kör eder. Rüstem'in suçsuz olduğunu son anda anlayan Kızıl Dev, Mamagül'ü öldürür.

Gözleri görmeyen Rüstem iki tazısıyla birlikte yola çıkar, epeyce yol aldıktan sonra bir mezarlığa sığınır. Tazılar Bucül şehrine gidip ona ekme getirirler. Böylece bir süre ekme taşıyan tazi köpekleri Aftabay'ın dikkatini çeker. Aftabay onları takip eder ve Rüstem'e ulaşır. Rüstem'in gözlerini iyileştirir ve birlikte Bucül'e dönerler.

Burada bir süre daha kaldıktan sonra Rüstem ile Aftabay Aktaş'a gitmek için yola çıkarlar. Konaklamak için devlerin kalesi Akrobat'ta mola verirler. Tazıların davranışlarından şüphelenirler ve kalenin altındaki kırk odanın kırk kapısını açarak Hürayım'ı bulurlar. Kalede yaşamaya devam ederler.

Yaptıklarına pişman olan Sultan Han padişahlığı bırakır ve hacca gitmek için dilenen kalenderlere katılıp şehir şehir gezmeye başlar. Bir gün arkadaşlarıyla birlikte Akrobat'a gelirler. Burada da dilenirlerken Hürayım ve Sultan Han birbirlerini tanırlar. Olup bitenlere inanmayan Rüstem, kalenderlerin hepsini kovar. Sultan Han bir şehirde kalenderlerden ayrılır ve tekrar Akrobat'a geri döner. Hürayım ve Rüstem onu affederler. Hep birlikte Aktaş'a giderler.

Sultan Han, bütün bu olaylara sebep olan iki büyük hanımını öldürtür. Padişahlığı Rüstem'e devretmek ister. Rüstem kabul etmez, dağlarda avlanmayı tercih eder ve böylece yaşamaya devam ederler.

Destan, olayların akışı ve gelinen noktalar itibariyle üç temel bölümde incelenebilir. Birinci bölümde, kahramanın doğumundan önceki olaylar, çocukluğu ve gelişmesi, Rüstem'in, annesini cellatların elinden kurtarması; ikinci bölümde, Rüstem'in ejderhayı öldürerek kurtardığı şehzade kızla evlenmesi anlatılır. Destan geleneğinde evlilik olunca destan biter. Rüstem Han destanında bunun aksine üçüncü bölüm kahramanın evlenmesinden sonraki olayları içermektedir.

Birinci bölümün temelinde dünya halklarının masal geleneğinde çok kullanılan bir kaç konu ve motif vardır. Uzun zaman çocuğu olmayan padişahın üçüncü hanımından çocuğu olur ve rakip kadınlar kıskançlıkları yüzünden bu hanımın başına değişik oyunlar oynarlar. Bu masalarda çok rastlanılan bir olaydır.

Destanın birinci ve ikinci bölümlerinde masallara özgü bir karakter sergileyen cadı tipi önemli bir yer tutmaktadır. Mamagül, Akataş'ta bulunan üç yüz altmış cadının başkanıdır ve olağanüstü özelliklere sahiptir. Ağaçtan bir at, kağıttan kanatlar yaparak onunla uçar:

“İhtiyar kadın ağaç atın sırtına bindi,

Onun çelik burgusunu burdu

İhtiyar kadının atı

Anında gökyüzüne havalandı.”⁶

“İhtiyar kadın ağaçtan at, kağıttan kanatlar ve çelikten pervane yaptı. Atın kulaklarını büktü ve gökyüzüne doğru havalandı... Atın sol kulağını büktü ve yere indi.”⁷ Mamagül, fal açarak kimin nerede olduğunu öğrenir. *“İhtiyar kadın önüne kırk bir tane nohut aldı ve fal açmaya başladı. Fala göre Rüstem Bucül şehrinde, Hürayim ise Bahra Dağı'nda Akabat'tadır.”⁸* Mamagül, olağanüstü bir özellik olarak şekil değiştirme yeteneğine de sahiptir. *“İhtiyar kadın bir dua okudu ve Rüstem'in annesi Hürayim'in aynısı oldu.”⁹*

⁶ Hüseyin Baydemir, age., s. 207.

⁷ age., s. 284.

⁸ age., s. 284.

⁹ age., s. 285

Olaylar, mitolojik mekan ve gerçek mekan olmak üzere iki ayrı alemde geçmektedir. Bahra Dağı mitolojik mekandır ve gerçek mekan ile arasında hep dağlar, sular ve ormanlar vardır. Bağ-ı İrem ülkesinin devleri burada Aftabay için bir kale ve içinde de birkaç saray yapmışlardır:

*“Devler Aftabay’a aşık olmuşlardı,
Onun kalesinin etrafına altın ark yaptılar.
...
Kale duvarındaki burçlar çelikten yapıldı,
Büyük kapılar ise altın ve yakuttan yapılmıştır.”¹⁰*

“Eski Türklerde bir alp; yüksek sıçrama, kuşlarla konuşma, devleri yenme, kimsenin öldüremeyeceği yabani hayvanlarla mücadele ve onları öldürme, büyük bir orduya karşı tek başına savaş gibi özellikler taşırdı.”¹¹ Rüstem de, destan geleneğine uygun olarak bu niteliklere sahiptir. On dört yaşına gelinceye kadar gözden uzak tutulur. On dört yaşına ulaştığında olağanüstü kahramanlıklar gösterir. Rüstem tek başına üç yüz altmış cellatla savaşır ve onları öldürür:

*“Rüstem Bey’le savaş meydanında karşılaşınca
Buraya gelen cellatların hepsi mahvoldular.
...
Bütün cellatlar öldüler,
Onların sonu geldi.”¹²*

Destanlarda ve bu türden bir kahramanın başından geçen olayları anlatan hikâyelerde yolculukları sırasında kahraman garip yaratıkların bulunduğu ülkelere gider, oralarda canavarlarla ve devlerle savaşır. Onları yendikten sonra bazı sırları

¹⁰ Hüseyin Baydemir, age., s. 247-248.

¹¹ Hamide Demirel, Türk Destanlarında Güzellik, Destan, Masal ve Din Unsurları İle Yabancı Destanlarda Türk Kahramanları, Ötüken Yay., İstanbul 1995, s. 35-36

¹² Hüseyin Baydemir, age., s. 241.

öğrenir, belli mertebelere ulaşır.¹³ Rüstem, bu tür bir yolculuktan sonra önce ejderhayla sonra da devle karşılaşır. Bu her iki epizotta da olağanüstü kahramanlık özellikleri gösterir. Şehir halkının yedi yıl boyunca savaşıp öldüremediği ejderhayı tek başına öldürerek Hisrav Şah'ın kızıyla evlenir:

Rüstem, canavardan korkmadan yapacağını yaptı,

Kayser Rüstem ejderhayı öldürdü.

Düşmanı öldürdüğüne çok sevindi,

Onu kırk bir parçaya bölüp attı.”¹⁴

Ejderhalar, canavarlar, devler ve benzeri yaratıklar ile kahramanların bunlarla savaşması gibi konular Türk destanlarında oldukça yaygındır. Kimsenin yenemediği bu yaratıkların üstesinden sadece destanın kahramanı olan bir alp gelir. Çok iri, olağanüstü güce ve özelliklere sahip olan bu yaratıklar, alpin gücünün ve cesaretinin göstergesi gibidirler. Rüstem'in gücü ve cesaretinin daha iyi anlaşılabilmesi için, onun öldürdüğü ejderhanın olağanüstü özellikleri ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır:

“Ejderha nefesiyle her şeyi içine çekti,

Çarhin gölünün suyunu tümüyle yuttu.

Ejderha rüzgar gibi nefes aldığında,

Dünyayı koyu toz bürüyordu.

...

Dağlarda taşlar uçuşuyor,

Ejderhanın ağzında kayboluyordu.”¹⁵

Bahra Dağı'nda Rüstem'i öldürmek için, elinde gürzü ve baltasıyla onun üzerine yürüyen Kızıl dev, bu görkemli yiğidin sert bakışlarından korkar ve Mamagül'e: “*Ah, senin oğlun mahvolsun! O kuvvetli ve görkemli, korkacak insana*

¹³ Bilge Seyidoğlu, Ferhat ile Şirin, Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Yıl 9, Sayı 19, Erzurum 2002, s. 134.

¹⁴ Hüseyin Baydemir, age., s. 257.

¹⁵ age., s. 256.

benzemiyor. Yalnızca bir kere baktı. Çok keskin bakışı varmış. Az kalsın ödüm-kopacaktı.”¹⁶ der.

Rüstem'in hanımı Aftabay da olağanüstü özelliklere sahiptir. Bazı olayları önceden bilmektedir. O kadar güzeldir ki , devler ona sahip olabilmek için uzun yıllar kendi aralarında kavga etmişlerdir. Dua ettikten sonra kör olan Rüstem'in gözlerine elini sürünce görmeye başlar: “Aftabay güneş doğuncaya kadar oturdu ve dua etti. Yeniden mezara döndü ve ellerini Rüstem'in gözlerine çekti. Rüstem'in gözleri açıldı”¹⁷.

Destanın bütünü içinde kendini hissettiren önemli bir motif de olağanüstü hayvanlardır. Bir çok kahraman gibi Rüstem de atıyla aynı gün doğmuştur. Rüstem için özel yetiştirilen bu at yıldırım gibi hızlıdır ve olağanüstü bir görünümü vardır: “Rüstem, atın yanına varınca yelesinin kulaklarından da yukarı kalktığını gördü. Uçan kuşa benzeyen atın gözleri de kadehe benziyordu. At yerinde duramıyordu.”¹⁸

Rüstem'in yanından hiç ayrılmayan tazı köpekleri de olağanüstü özelliklere sahiptirler. Konuşmaları anlamakta ve üzüldüklerinde ağlayabilmektedirler:

*“Tazıların gözlerinden sel gibi yaş akmaktadır,
Rüstem'in söylediklerini anladılar.”*¹⁹

Masallarda çok sık olarak karşılaşılan cansız varlıklarla, hayvanlarla konuşma motifi destanın diğer bazı epizotlarında da mevcuttur. Cellatlar, ipi Hürayim'in boynuna takacakları zaman Hürayim, darağacına hitaben yalvarmaya başlar:

*“Yaptığım bütün günahları sen biliyorsun
Darağacı, benim günahsız bedenimi alma.
İftiraya uğrayanların hepsi senden asılmıştır,
Anlı şanlı günahsız bayan iftiraya uğramıştır,
Mansuru'un darağacı, dört bin arşına yüksel
Ki cellatlar ip attığında sana ulaşmasın.*

¹⁶ age., s. 290.

¹⁷ age., s. 297.

¹⁸ age., s. 224.

¹⁹ age., s. 293.

Hürayim bunları söyleyince darağacı cırlayarak hareketlenip biraz yukarı kalktı. Şimdi darağacı da iftira bulaşmış işleri görmekten çekinmekteydi.”²⁰

Rüstem ile Hürayim Akrobat'ta kimseyi göremeyince Rüstem, kalenin sahibinin kim olduğunu leyleğe sorar:

*“Bu dağlarda kale inşa edilmiş,
Bu kaleyi yapan kişi dağda yoktur,
Kalenin yapılması için çok mal sarf edilmiş,
Burada refah içinde yaşayan şahıs kimdir?*

*Ben bunlardan tamamen habersizim,
Sana soruyorum kuş, cevap ver,
Leylek, sen kuşların en tatlı dilli olanısın.”²¹*

Destandaki en önemli motiflerden biri de realist rüyadır. Hiç çocuğu olmayan Sultan Han, gördüğü rüyaya göre hareket edince çocuk sahibi olur. Hürayim, başına gelecek felaketleri ayrıntılarıyla rüyasında görür ve buna göre tedbir alır. Yine Hisrav Şah'ın hanımı , ejderhanın öldürülmesini ve kızı Aftabay'ın kurtulmasını rüyasında aynen görür.

Hiç çocuğu olmayan padişahın uzun bir zaman sonra çocuğu olması, rakip kadınların kıskançlıkları yüzünden çocuğun annesine iftira atması, kahramanın sevdiği bir kişi uğruna mücadele etmesi ve olağanüstü başarısı, realist rüya, olağanüstü tedavi, olağanüstü nesne, olağanüstü hayvanlar ve olağanüstü yer motifleri hem halk hikayelerinde, hem de masallarda oldukça yaygındır.

Özbek destanlarının bir çoğu 16. ve 18. Yüzyıllara kadar kahramanlık destanı olarak gelmiş; Özbek hanlıkları döneminden sonra özellikle klasik şark kültürünün de etkisiyle giderek kahramanlık aşk destanlarına dönüşmüşlerdir.²² Bu nedenle kahramanlık aşk destanları, Köroğlu'nun bazı kolları ve Alpamış gibi hem kahramanlık destanı özelliği; hem de Leyla ve Mecnun, Ferhat ile Şirin gibi konusunu klasik edebiyattan alarak destan geleneğine has üslup tarzında yeniden

²⁰ age., s. 238-239.

²¹ age., s. 250.

²² age., s. V.

işlenmiş olan halk hikayesi özelliği taşırlar. Benzing de, Rüstem Han dairesini oluşturan destanların zamanla lirik destana dönüştüğünü belirtmiştir.²³ Gorkogo, *Hurluka ve Hemra-Sayat ve Hemra*²⁴ adlı eserin giriş kısmında kahramanlık aşk destanlarından uzunca bahsederek verdiği örnekler arasına Rüstem Han destanını da almıştır.

16. ve 18. yy.lar aynı zamanda feodalizmin doruk noktasına ulaştığı Özbek hanlıkları dönemidir. Olağanüstü motiflerin sıkça kullanılmış olması, destanın, masal fantezisinin gelişmiş olduğu bu feodal toplumlar döneminde şekillenmiş olabileceği tezini daha da güçlü kılmaktadır.²⁵

ABSTRACT

Rustem saga group is composed of five variants determined until now. The most important saga of this group is "Rustem Han" and the others are formed around it.

It is determined four similar variants of Rustem Han saga. Fazıl Yoldasoglu variant is the most superior of these variants.

In this saga it is told the life of Rustem son of Sultan Han padishah of Aktaş Country. Although Rustem's heroic deed is the most important, this isn't a epic saga exactly. The events are told by folk yarn style.

²³ Johannes Benzing, age., s. 87.

²⁴ A.M. Gorkogo, *Hurluka ve Hemra-Sayat ve Hemra*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1971, 414 s.

²⁵ Hüseyin Baydemir, age., s. X-XIII.

